

**КЛІПОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ МОДЕЛІ
ЯК РІЗНОВИД МЕНТАЛЬНО ОРІЄНТОВАНОЇ МОДЕЛІ
ВТОРИННОГО СЕМІОЗИСУ
ТА КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ
У СПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Балабан О. О.

ВСТУП

Актуалізація антропоцентризму як загальнофілософського тренду формує фундамент для когнітивної парадигми у середині ХХ ст. практично в усіх галузях гуманітарного знання – філософії, психології, історії, лінгвістиці тощо. Антропоцентрична природа мови розглядалась з точки зору теорії номінації¹, дейксиса та дейксисних категорій^{2,3,4} мовної особистості, її національної специфіки та структури⁵, ролі людського фактору в мові^{6,7}, ролі суб'єкта пізнання⁸, лінгвокреативної діяльності людини^{9,10} тощо.

¹ Языковая номинация. Виды наименований / А.А. Уфимцева, Э.С. Азнаурова, В.Н. Телия, Е.С. Кубрякова, Н.Д. Арутюнова ; ред. Серебrenников Б.А., А.А. Уфимцева. Москва, 1977. 360 с.

² Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. Москва : Прогресс, 1993. 528 с.

³ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва : Прогресс, 1978. 544 с.

⁴ Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. Москва : Наука, 1985. 272 с.

⁵ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва : Едиториал УРСС, 2003.

⁶ Серебrenников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом? *Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира*. Москва : Наука, 1988. С. 70–86.

⁷ Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / Б.А. Серебrenников и др. ; АН СССР, Институт языкознания. Млсква : Наука, 1988. 215 с.

⁸ Болдырев Н.Н., Магировская О.В. Языковая репрезентация основных уровней познания. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2009. № 2. С. 7–16.

⁹ Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. *Язык. Семантика. Культура*. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.

Поняття антропоцентризму зумовлює те, що людина не відорює мовні значення і форми у готовому вигляді, а формує смисли і обирає засоби їх реалізації знову в кожному конкретному акті мовленнєвого спілкування. Таке формування та сприйняття інформації людиною стало базою для побудови нової ментально орієнтованої моделі вторинного семіозису.

1. Кліпові концептуальні моделі когнітивно-семантичних універсалій у споріднених мовах

Існування людства на новому етапі розвитку – інформаційному – та побудова глобального інформаційного простору спричинили зміни і ментального плану, а саме формування особливого типу мислення – кліпового. Коли ми чуємо англійське слово “clip” (від англ. “to clip” – «обрізати, обривати, робити вирізку, уривок чогось, нарізка»), то одразу у нас виникає асоціація зі стислим музичним відеорядом, де є набір слабо пов’язаних між собою образів. Філософсько-психологічне розуміння цього терміна з’явилося ще наприкінці 90-х років ХХ ст. Цей термін позначає особливість людини, що виявляється у можливості сприймати світ за допомогою короткого, яскравого посилу, втіленого в формі відеокліпу¹⁰. Первісно ЗМІ, а вже потім і всесвітньою мережею був, так би мовити, вироблений новий формат подання інформації – стислий набір тез, які подавались без контексту, оскільки об’єктивна дійсність для кліпу є контекстом. Таким чином, людина здатна вільно сприймати та інтерпретувати кліп в силу того, що вона заглиблена в цю дійсність. Але насправді подання інформації відбувається фрагментарно.

Існує п’ять факторів, що генерували феномен кліпового мислення: 1) прискорення темпу життя і пропорційне пов’язане з цим зростання об’єму інформаційного потоку, що породжує проблему відбору та скорочення інформації, виокремлення головного та відфільтрування зайвого; 2) потреба в більшій актуальності інформації та швидкості її надходження; 3) збільшення різноманітності

¹⁰ Ирисханова О.К. О лингвокреативной деятельности человека: отглагольные имена. Москва : ВТИИ, 2004.

¹¹ Азаренок Н.В. Клиповое сознание и его влияние на психологию человека в современном мире. *Психология человека в современном мире*: материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна. Том 5. Личность и группа в условиях социальных изменений. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. С. 110–112.

інформації, що надходить; 4) збільшення кількості справ, якими людина займається одночасно; 5) зростання демократії і діалогічності на різних рівнях соціальної системи¹².

Так, Т.В. Семеновських, підсумовуючи свої міркування, характеризує кліпове мислення як «процес відображення безлічі різноманітних властивостей об'єктів без урахування зв'язків між ними, що характеризується фрагментарністю інформаційного потоку, алогічністю, повною різноманітністю інформації, що надходить, високою швидкістю перемикавання між фрагментами інформації, відсутністю цілісної картини навколишнього світу»¹³.

Проте аналітики кліпового мислення^{14,15} відзначають такі його переваги, як: швидка реакція, здатність вирішувати декілька завдань одночасно, захист мозку від перевантаження інформацією, бажання охопити більше інформації. Серед недоліків такого різновиду сприйняття інформації є, по перше, зниження здатності до аналізу інформації та концентрації уваги; по-друге, зниження ефективності навчання та засвоєння знань; по-третє, посилена схильність до чужого впливу та маніпуляції; по-четверте, зниження співчуття; по-п'яте, спрощення завдань та прийняття рішень.

Узагальнюючи сказане, висловимо думку про те, що кліпове мислення стало масовим явищем в сучасному суспільстві. Воно є своєрідним захистом від інформаційних перевантажень. Людина, відчуючи потребу швидкого засвоєння інформації на різноманітні теми, не має альтернативи, крім сприйняття за певним зразками.

Далі буде представлений опис концептуальних моделей когнітивно-семантичних універсалій, що базуються на основі саме кліпового типу мислення в англійській, французькій, українській та

¹² Фрумкин К.Г. Клиповое мышление и судьба линейного текста. *Топос: литературно-философский журнал*. 2010. №9. URL: <http://www.topos.ru/article/7371>.

¹³ Семеновских Т.В. “Клиповое мышление” – феномен современности. *Онтимальные коммуникации: эпистемический ресурс Академии медиаиндустрии и кафедры теории и практики общественной связности РГГУ*. URL: <http://jarki.ru/wpress/2013/02/18/3208>.

¹⁴ Кожокарь Д.А. Клиповое мышление как феномен современности и его влияние на восприятие радионовостей. *Психологические науки*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klipovoe-myshlenie-kak-fenomen-sovremennosti-i-ego-vliyanie-na-vospriyatie-radionovostey>.

¹⁵ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва: Едиториал УРСС, 2003.

російській мовах – матричній (1.1), метафоричній (1.2.) та іконічній (1.3).

1.1. Матрична концептуальна модель когнітивно-семантичних універсалій в англійській, українській та російській мовах

У межах матричної моделі матриця розміщує дані значень понять на двох осях – горизонтальній та вертикальній. Такі осі можуть бути різними: наприклад, шкала часу та процесу, завдання та результату тощо. Досить виразним для презентації цієї моделі є семантичні поля.

Системний характер лексики вчені відзначали наприкінці XIX – початку XXI століття (М. Покровський, В. Порциг, О. Потєбня, Й. Трір та ін.). Засновником *польового методу* в мовознавстві вважають німецького вченого Й. Тріра. Він запропонував принципи системного аналізу лексики, використавши у своїх дослідженнях вагомий теоретичний та практичний матеріал. Також до його доробку можна віднести і розмежування понять «поняттєве поле» та «лексичне поле».

Під поняттєвим полем вчений розумів структуру окремої поняттєвої сфери чи низки понять, які наявні у мовній свідомості, що не має в мові своєї особливої, відповідної їй зовнішньої форми виявлення.

Лексичне поле утворене зі слова та поняттєво споріднених з ним слів, підпорядковується замкненому поняттєвому комплексу, внутрішній поділ якого представлений у поділеній структурі лексичного поля¹⁶.

У подальших наукових розвідках щодо семантичного поля, що відбувались у другій половині XX – початку XXI століття, стикаємось із низкою термінологічних гіперонімів щодо терміна «семантичне поле» (В. Порциг, Й. Трір, А.А. Уфїмцева та ін.), а саме: «лексико-семантичне поле» (С.Д. Кацнельсон), «сміслові поле» (Г. Ібсен), «функціонально-семантичне поле» (О.В. Бондарко), «граматико-лексичне поле» (О. Гулига, Є. Шендельс), «лексико-семантична парадигма» (Д.М. Шмельов), «метафоричне поле», «асоціативне поле» тощо. Така різноманітність стосовно номінації самого терміна свідчить про неоднотайність і щодо його тлумачення.

¹⁶ Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1973. S. 253–261.

Ми підтримуємо думку Н.Гешко щодо визначення семантичного поля як «семантико-парадигматичного утворення, що має певну автономність і специфічні ознаки організації – спільну нетривіальну частину у тлумаченні, ядерно-периферійну структуру, існування зон семантичного переходу»¹⁷, але ще має і універсальний характер.

Що стосується класифікації семантичних полів, то Г.С. Щур¹⁸, базуючись на працях фундаторів даної теорії (Й. Вайсберг, В. Порциг, Й. Трір), розглядає такі класифікації полів: синтагматичні vs. парадигматичні, словесні vs. понятійні vs. семантичні, семантичні vs. асоціативні.

На особливу увагу заслуговує і проблема структурування лексико-семантичного поля. Більшість учених (Ю.Д. Апресян, В.Г. Гак, Ю.М. Караулов, Л.О. Новіков, Ю.С. Степанов, А.А. Уфімцева та ін.) дійшли згоди щодо розуміння поля як структури, що має ядро і периферію. На їх думку, для організації семантичного поля важливими є такі елементи, як:

1) *ядро поля*, що представлене родовою семою – компонентом, навколо якого розгортається поле. Оскільки ядро є лексичним вираженням смислів або семантичних ознак, воно як представник усієї парадигми може замінити кожен із членів мікросистеми;

2) *центр поля*, який складається з одиниць з інтегральним значенням, що об'єднує ядро з окремими компонентами поля;

3) *периферія поля*, до складу якої входять одиниці, найвіддаленіші за своїм значенням від ядра. Вони деталізують та конкретизують основне значення поля. Зазвичай периферійні елементи перебувають у зв'язку з іншими семантичними полями, утворюючи при цьому лексико-семантичну цільність мовної системи;

4) *фрагменти поля*, які є водночас вертикальною ядерною і центрально-периферійною структурою і за своєю семантикою утворюють окрему гіперо-гіпонімічну конструкцію однотипного / різнотипного складу.

Будь-яке лексико-семантичне поле має ядро (архісема, гіперсема, інтенціонал, родова інтегруюча сема), до складу якого входять назва

¹⁷ Гешко Н. Лексико-семантичне поле як системно-структурне утворення та методи його дослідження. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2014. № 2 (2). С. 73–78.

¹⁸ Щур Г.С. Теорія поля в лінгвістике. Москва : Наука, 1974. 256 с.

(ім'я) поля, тісно пов'язане з нею видове ім'я, синоніми та родові ім'я, а також антоніми. На периферії поля (імплікаціонал, гіпосема, диференційна видова сема) знаходяться слова, семми яких перетинаються з ядерними словами за окремими семми.

У якості ядерної лексеми або групи лексем на роль імені поля можна обрати будь-яку лексему, що цікавить дослідника, проте результати аналізу можуть бути обмеженими, якщо лексема підібрана невдало, якщо вона не володіє властивостями притягувати велику кількість лексем. Приналежність до ядра чи периферії прямо залежить від семантики слів, що визначає їх зміст та місце в лексико-семантичному полі.

Між ядром та периферією відбувається розподіл функцій поля: одна частина функцій переходить на ядро, а інша – на периферію. Між ядерною та периферійною зонами відсутня чітка межа. Складові елементи поля можуть належати до ядра одного поля і одночасно бути на периферії іншого поля. Периферія поля складена з одиниць, що є найвіддаленішими за своїм значенням від ядра. Вони деталізують та конкретизують основне значення поля.

ми проаналізували 10 семантичних полів – родини, кольору, світла, руху/переміщення, розумової діяльності, мовлення, почуття, темпоральності, температури та посмішки – у таких споріднених мовах, як англійська, російська та українська. Аналіз семантичних процесів, які відбуваються в межах семантичного поля, засвідчив, що на рівні гіперсеми спостерігаємо абсолютне збереження архісеми (далі – АС), а рівень гіпосеми характеризується випадінням, додаванням, актуалізацією або генералізацією диференційних сем (далі – ДС). Наведемо приклад із семантичним полем дієслів руху/переміщення в англійській, українській та російській мові, базуючись на домінантних, ядерних одиницях цього поля, а компонентний аналіз наочно допоможе продемонструвати значення цих дієслів.

Проаналізувавши 373 лексеми, що належать до 10 вищезазначених семантичних полів у англійській, російській та українській мовах, можемо констатувати, що найбільш поширеними на мовному рівні є процеси абсолютного збереження АС та випадіння ДС – 58% (216 лексем) та додавання ДС – 30% (112 лексем). Менш частотними виявилися семантичні процеси, коли ДС актуалізуються – 9 % (34 лексеми), а також генералізуються – 3% (11 лексем).

words \ semes								
	' shift'	' ground'	' water'	' wind'	' one way'	' multi-directional'	' intensity'	' transport'
to go	+	+	-	-	+	-	-	-
to walk	+	+	-	-	-	+	-	-
to run	+	+	-	-	+	-	+	-
to swim	+	-	+	-	-	+	-	-
to fly	+	-	-	+	+	-	-	+
to jump	+	+	+	-	-	+	+	-
to spring	+	+	+	-	+	-	+	-
to bounce	+	+	+	-	+	-	+	-
to drag	+	+	-	-	+	-	+	-
to trudge	+	+	-	-	+	-	+	-
to dive	+	-	+	-	+	-	-	-
to plunge	+	-	+	-	+	-	-	-
to drive	+	+	+	-	-	+	-	+
to ride	+	+	-	-	-	+	-	+
to hop	+	+	-	-	-	+	-	-
to dance	+	-	-	-	-	+	-	-
to return	+	+	+	+	+	-	-	+
to leave	+	+	-	-	+	-	-	+
to march	+	+	-	-	+	-	-	-
to come	+	+	-	-	+	-	-	-

Рис. 1. Матрична модель англійських дієслів руху/переміщення

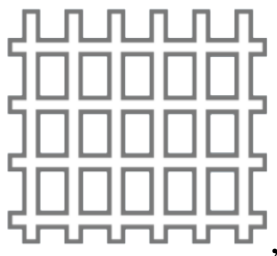
слова	семи							
	' переміщення'	' земля'	' вода'	' вітер'	' односпрямованість'	' багато-спрямованість'	' інтенсивність'	' транспорт'
йти	+	+	-	-	+	-	-	-
бігати	+	+	-	-	+	-	+	-
плавати	+	-	+	-	+	-	-	-
літати	+	-	-	+	+	-	-	+
стрибати	+	+	-	-	+	-	+	-
тягнутися	+	+	-	-	+	-	+	-
чвалати	+	+	-	-	+	-	+	-
плестися	+	+	-	-	+	-	+	-
волочитися	+	+	-	-	+	-	+	-
пірнати	+	-	+	-	+	-	-	-
плигати	+	+	-	-	+	-	+	-
їхати	+	+	+	-	-	+	-	+
танцювати	+	+	-	-	-	+	-	-
марширувати	+	+	-	-	+	-	-	-
вертатися	+	+	+	+	+	-	-	+
спускатися/сходити	+	+	-	-	+	-	-	-
підніматися	+	+	-	-	+	-	-	-
приходити	+	+	-	-	+	-	-	-

Рис. 2. Матрична модель українських дієслів руху/переміщення

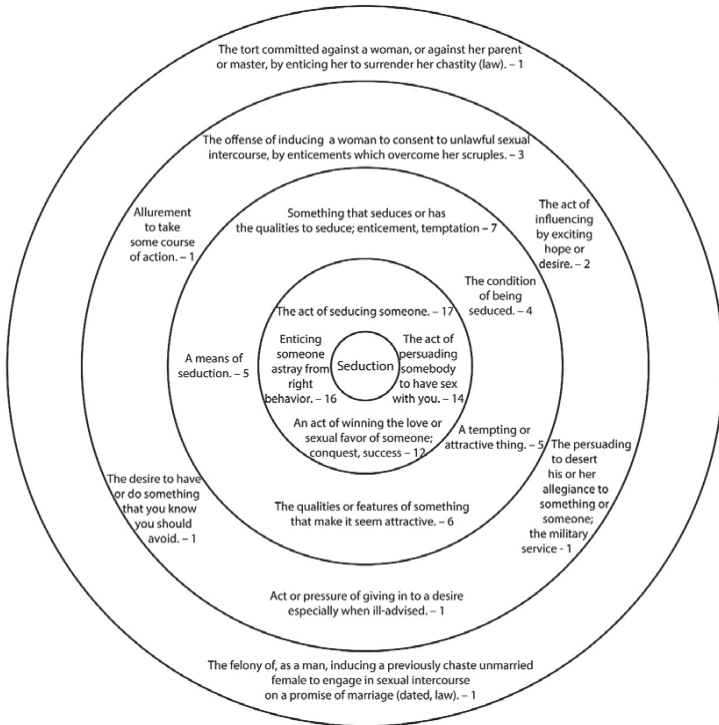
семь	' перемещение'	' земля'	' вода'	' ветер'	' однонаправление'	' разно направление'	' интенсивность'	' транспорт'
идти	+	+	-	-	+	-	-	-
бегать	+	+	-	-	-	+	+	-
плавать	+	-	+	-	-	+	-	-
летать	+	-	-	+	+	-	-	+
плестись	+	+	-	-	+	-	+	-
тащиться	+	+	-	-	+	-	+	-
волочиться	+	+	-	-	+	-	+	-
нырять	+	-	+	-	+	-	-	-
ехать	+	+	+	-	-	+	-	+
скакать	+	+	-	-	-	+	-	+
танцевать	+	+	-	-	-	+	-	-
подниматься	+	+	+	-	+	-	-	-
спускаться	+	+	+	-	+	-	-	-
возвращаться	+	+	+	-	+	-	-	+
уезжать	+	+	+	-	+	-	-	+
уходить	+	+	-	-	+	-	-	-
маршировать	+	+	-	-	+	-	-	-
приходить	+	+	-	-	+	-	-	-

Рис. 3. Матрична модель російських дієслів руху/переміщення

А графічна реалізація матричної моделі виглядає або так:

або так:

1.2. Метафорична концептуальна модель когнітивно-семантичних універсалій в англійській, українській та російській мовах

Контент цієї моделі може слугувати досить потужним інструментом для моделювання складних систем. Такий контекст може допомогти провести паралелі від простих до більш складних понять. Він припускає використання шаблону, який дозволить сформувати нове значення. Логічно, що прикладами цієї моделі мають бути два базових види переносу – метафоричний та метонімічний. Здебільшого явище метафори розглядається як «джерело аналогії при описі інших предметів»¹⁹.

¹⁹ Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. Москва : Наука, 1988. С. 173–204.

Панівна роль ком'ютерної метафори на першому етапі розвитку когнітивної психології й лінгвістики ще більше поглибила проблему структур репрезентації знань, обмеживши їх жорсткими логічними структурами мислення, зокрема, в генеративізмі – глибинними синтаксичними структурами, трансформаційними правилами й обмеженнями на них без урахування семантики. Представник генеративного напрямку американський психолог Дж. Фодор обґрунтував ідею ментальних репрезентацій як мову мислення, яка має символічну природу і є універсальною²⁰.

Підсумувавши дослідження в галузі моделювання метафори, Ю.В. Кравцова зазначила, що у другій половині 90-х років у лінгвістичній науці відносно метафори з'явилися такі терміни, як «модель метафори (метафоризація)» (В.М. Телія), «метафорична модель» (А.М. Баранов). Ці терміни увійшли до наукового обігу, що можна вважати логічним наслідком зміцненого розуміння метафори як об'єкта, який здатний до моделювання. До цього часу для позначення розгляданого поняття функціонували такі найменування: «модель регулярної багатозначності», «семантична модель» (Ю.Д. Апресян, О.О. Тараненко, Д.М. Шмельов), «метафоричний архетип» (О.М. Панченко, І.П. Смирнов), «метафоричне поле», «семантична модель метафоризації» (Г.М. Складарська), «модель лексико-семантичної деривації (метафоризації)» (Л.О. Кудрявцева). Ці найменування відображали традиції різних наукових шкіл²¹. Авторка також зауважує, що моделювання вторинної номінації базується на теорії регулярної багатозначності.

Метафора в художньому мовленні, наприклад, відображає реалії світу за допомогою заміни архісеми (далі – АС) лексичного значення. На рівні гіпосеми переносне значення в художньому мовленні характеризується:

– **актуалізацією диференційних сем** (далі – ДС) (одна або декілька ДС переходять у ядерну зону). Наприклад, прикметники (англ) *satın*, (рос.) *атласный*, (укр.) *атласний* мають вихідні значення “silk fabric with glossy, smooth, soft surface by twill weave with welf-threads almost hidden”, «сорт гладкой блестящей шелковой ткани», «шовкова або напівшовкова тканина, блискуча і гладенька з

²⁰ Fodor J.A. Connectionism and Cognitive Architecture. *Cognition*. 1988. № 88. P. 3–71.

²¹ Кравцова Ю.В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ: монография. Киев: Изд-во НПУ им. М.П. Драгоманова, 2014. 320 с.

лиця» та похідні значення “about something smooth like silk” [OED, XI, 118; W, III, 2017; C, 1256], “*Her beautiful black satin hair could be seen under her hat*” [Collins], «про щось гладке, м’яке, мов шовк» [СУМ, I, 98; НТСУМ, I, 63], «*Її прекрасне, чорне атласне волосся виглядало з-під капелюха*» [Коллінз], «о чем-нибудь мягком, нежном, как шелк» [ССРЛЯ, I, 216; ТСРЯ, I, 50], «*Ее чудные, черные атласные волосы выглядывали из-под шляпки*» [Коллинз]. Розвиток похідного значення цих прикметників характеризується заміною АС “fabric – ткани – тканина” на “something – нечто – дещо” та актуалізацією ДС “smooth”, “soft”, «гладкий», «мягкий», «гладкий», «м’який», уворюючи поняття “smooth hair”, «гладкие волосы», «гладке волосся»;

– додаванням нових ДС (переносне значення сприяє виникненню нових ДС). Так, похідного значення набули й такі іменники, як (англ.) *poet* “something elevated, wonderful not in words but akin or compared to a poem” [OED, VII, 1041; W, II, 1748; C, 1088], “*As for the gravy it was a poet – a little too rich, perhaps, for a weak stomach, but nutritious*” [Jerome]; (укр.) *поема* «щось прекрасне, величне, піднесене...» [СУМ, VIII, 546; НТСУМ, III, 503]; «*Зате юшечка – то вже була справжня поема! Може густувата для слабкого шлунка, зате яка поживна*» [Джером] та (рос.) *поэма* «что-то возвышенное, прекрасное»; «*Что же касается соуса, то он сам по себе был целой поэмой, – быть может, для слабых желудков несколько тяжеловатой, но зато содержательной*» [Джером]. Вихідні значення такі: “literary composition in verse or prose”; “большое стихотворное произведение на историческую, героическую или лирическую тему”; “великий поетичний оповідний твір, що відзначається глибиною змісту і широким охопленням подій”. У цьому разі спостерігаємо заміну архісеми “composition – произведение” на “something – что-то – щось” та додавання нових ДС “elevated”, “wonderful”, “возвышенный”, “прекрасный”, “прекрасне” і виникнення значень “wonderful gravy”, “прекрасный соус”, “прекрасна юшечка”;

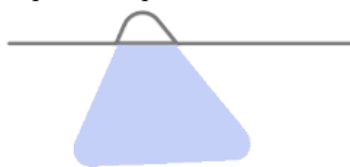
– генералізацією ДС (узагальнення ДС, при якому відбувається перехід метафор із лексико-граматичних категорій у граматичні). Поряд із заміною АС “movement – движение – рух” на “development – развитие – розвиток” спостерігаємо й узагальнення ДС “direction – направление”. Це підтверджують і словникові статті: (англ.) *course* – “onward movement; direction taken → development of something” [OED, II, 1087; W, I, 522; C, 314]; “*A bolder hand might have changed the course*”

of events even at that point” [Jerome]; (укр.) хід “рух, переміщення кого-, чого-небудь у якомусь напрямі → перебіг, розвиток, здійснення чого-небудь у часі” [СУМ, XI, 679; НТСУМ, IV, 734]; “*Хтось відважніший, може, ще й у цю мить зумів би повернути **хід подій** на свою користь*” [Джером]; (рос.) *ход* – “движение в каком-нибудь направлении → развитие, развертывание чего-нибудь” [ССРЛЯ, XVII, 255; ТСРЯ, IV, 610]; “*Более крепкая рука и сейчас еще сумела бы изменить **ход событий***” [Джером]; з яких випливають значення “development of events”, “развитие событий”, “розвиток подій”;

– **випадінням ДС** (узагальнення одних ДС супроводжується випадінням решти ДС). Це простежується на прикладі семантичних перетворень іменників (англ.) *stream* – “rushing, violent current, flow (of water in a sea or river) → moving mass of something” [OED, X, 1097; W, II, 2258; C, 1436]; “...*there began to appear in the magazines of France and America a **stream of articles**, the reminiscences of one, the appreciation of another, which added to Stricklands notoriety, and fed without satisfying the curiosity of the public*” [Maugham]; (укр.) *потік* – “водна, стрімка течія → велика кількість, маса кого-, чого-небудь, що рухається в одному напрямку” [СУМ, VII, 409; НТСУМ, III, 632]; “... *почав з’являтися **потік статей** в журналах Франції та Америки, спогад про одну картину, висока оцінка інших, що додавало поганій слави Стрікленду і жило без задоволення цікавість публіки*” [Моем]; (рос.) *поток* – “стремительно текущее водное течение → движущаяся масса чего-нибудь” [ССРЛЯ, X, 1619; ТСРЯ, III, 332]; “...*начал появляться **поток статей** в журналах Франции и Америки, воспоминание об одной картине, высокая оценка другой, что прибавляло дурной славы Стрикленду, и питало без удовольствия любопытство публики*” [Моэм]. Похідні значення “mass of articles”, “mass of abuse”, “маса статей”, “маса брани” втрачають такі ДС, як “rushing”, “стремительный”; при цьому узагальнюються ДС “water”, “водный”, “водний” та замінюються АС “current – течение – течія” на “mass – маса – маса”.

Графічно цю модель можна уявити у вигляді айсбергу (див. рис. нижче), де зрозуміле перебуває на поверхні, а приховане вимагає асоціативної операції та в здебільшого розширює поняття.

Проаналізувавши 1500 метафор, що були вилучені шляхом суцільної вибірки з англійських художніх

творів та їх перекладів російською та українською мовами, можна констатувати, що найбільш поширеними на мовному рівні є процеси заміни АС та актуалізації ДС – 65% (975 метафор), а також заміни АС та додавання нових ДС – 23% (345 метафор). Менш частотними в мові виявилися семантичні процеси, коли ДС узагальнюються, – 9% (135 метафор), а також випадають – 3% (45 метафор).

1.3 Іконічна концептуальна модель когнітивно-семантичних універсалій в англійській, українській та російській мовах

Дані моделі є моделями вищого рівня складності, добре підходять для моделювання складних речей, понять або явищ і відповідно реалізують певний сценарій, образ або гештальт та навіть можуть описувати концепт загалом. Щоб описати його, треба уявити картинку в цілому. Яскравим прикладом тут будуть фразеологізми або фразеологічні звороти, до яких відносять і евфемізми, і табу.

Наприклад, в англійській мові ідіоми *as busy as a bee*, *to blow away the cobwebs* позначають *to be very busy* та *to do smth., especially outside*, *in order to help yourself think more clearly and have energy*. Прислів'я *The early bird catches the worm* розуміється як *someone is successful because he was the first to this*; а *Business before pleasure* позначає, що *you should do your work first and then enjoy yourself afterwards*.

Щодо стосується графічної презентації іконічної моделі, то її можна уявити так:

Ми провели аналіз моделі цього типу на матеріалі фразеологічних евфемізмів. У результаті дослідження семантичних особливостей фразеологічних евфемізмів із збірного англо-російського фразеологічного словника О.В. Куніна та словника евфемізмів R.W. Holder “How Not to Say What You Mean: A Dictionary of Euphemisms” було відібрано та проаналізовано 500 одиниць фразеологічних евфемізмів англійської мови.

Залежно від того, явище якої сфери людського життя маскує фразеологічний евфемізм, ми поділяємо англійські евфемізми на три такі сфери: побутові, соціальні та релігійні.

Найбільша кількість відібраних та опрацьованих фразеологічних евфемізмів належить до сфери побутових. Вони нараховують 306 одиниць, що складає 61,2% від загальної кількості. Побутові евфемізми включають до себе наступні групи: 1) смерть, наприклад: *to close one's eyes, to go to one's long rest, to pay one's debt of nature, to be called to one's account*; 2) фізіологічні процеси, наприклад: *to be with child, to be gone with child, to be in a certain condition, to be in a delicate state of health, to be expecting, to be big with baby*; 3) стосунки між статями, наприклад: *love affair, last favour, carnal knowledge*; 4) фізичні та психічні хвороби, наприклад: *to keep one's bed, under the restraint, white scourge*; 5) поведінку, що викликає осуд оточуючих, наприклад: *afternoon man – a debauchee; to be no better than she should be – not to be virtuous; to draw a long bow – to tell a lie; lack of moral fibre – cowardice*; 6) зовнішність, фізичні та розумові можливості людини, наприклад: *a calorie counter – a fat person; academic dismissal – exclusion from the university; aesthetic procedure – plastic surgery*; 7) вік людини, наприклад: *horn of plenty, to be in the altogether, the garb of Eden*; 8) людське тіло, наприклад: *horn of plenty, to be in the altogether, the garb of Eden*.

Соціальні евфемізми нараховують 156 фразеологічних евфемізмів, що становлять 31,2%. До цієї сфери ми відносимо такі групи, як: 1) злочини та діяльність поліції, наприклад: *bandit – gentleman of the path, knight of the road; аферист – knight of fortune, gentleman of fortune, knight of industry; шулер – knight of the elbow; кишенькові злодії – light-fingered gentry*; 2) соціальні хвороби; 3) економічний стан, наприклад: *can on – drunkenness; an alley cat – a prostitute; Eastern substances – drugs; debt of honour – unpaid money lost at gambling*; 4) державна політика, наприклад: *ethnic cleansing – genocide; ideological supervision – censorship*;

5) діяльність армії, наприклад: *fraternal assistance – invasion; expedient demise – killing of innocents*; 6) насильство, наприклад: *to knock around, to lift a hand*; 7) професії, наприклад: *a flight attendant, an administrative assistant, a funeral director*.

Релігійні евфемізми, попри те, що вони є найдавнішим зразками евфемістичної лексики, зараз вживаються досить рідко, тому релігійні фразеологічні евфемізми складають найменш численну групу та нараховують 28 одиниць (5,6% від загальної кількості). Ми розподіляємо релігійні евфемізми на три такі групи: 1) евфемізми, що виникли через страх (до цієї групи належать заміни до прямих номінацій диявола, пекла), наприклад: *пекло – the lower regions, диявол – the evil one, the Prince of darkness, the gentleman in black*; 2) евфемізми, що виникли через повагу (до цієї групи ми виокремлюємо заміни імен Бога та Діви Марії), наприклад: *пекло – the lower regions, диявол – the evil one, the Prince of darkness, the gentleman in black*; 3) евфемізми до реалій церковного життя (запроваджені англіканською церквою), наприклад: *to be in for it – to find oneself in a difficult position; canteen medal – an exposed trouser fly button*.

Залежно від того, явище якої сфери людського життя маскує фразеологічний евфемізм, ми поділяємо російські та українські евфемізми (як і англійські) на три такі сфери: побутові, соціальні та релігійні.

Найбільша кількість відібраних та опрацьованих фразеологічних евфемізмів є побутовими. Вони нараховують 189 одиниць, що становить 47% від загальної кількості. Серед побутових евфемізмів ми виокремлюємо такі групи: 1) смерть, наприклад: *уснуть навеки – померти; уйти в вечность – померти; Бог прибрал – помер*; 2) поведінка, що викликає осуд із боку оточуючих, наприклад: *Двуликий Янус – лицемір; Лиса Патрикеевна – хитра людина; сидеть как именинник – бути ледарем*; 3) фізичні та психічні хвороби, наприклад: *лежать в лёжку – бути хворим; в глазах зеленеет – бути тяжко хворим*; 4) фізіологічні процеси, наприклад: *в интересном положении – вагітна; красный день календаря – початок менструації; поудрить нос – піти до туалету*; 5) стосунки між статями, наприклад: *друг дома – коханець господині будинку; дорогой друг – постійний сексуальний партнер*; 6) зовнішність, розумові та фізичні можливості, наприклад: *войти в тело – набрати вагу; пороха не нюхал – він нерозумний; курский соловей – поганий*

співак; 7) вік людини, наприклад: *на закате дней – у старості; в годах – старий*; 8) людське тіло, наприклад: *главный инструмент – чоловічі геніталії; в чём мать родила – без одягу*.

Соціальні фразеологічні евфемізми нараховують 169 одиниць, що становить 42% від загальної кількості. У сфері соціальних евфемізмів ми виокремлюємо такі групи: 1) злочини та діяльність поліції, наприклад: *взять грех на душу – убити людину; нагреть руки – украсти; барашек в бумажке – хабар; взять под стражу – заарештувати; высшая мера – смертна кара*; 2) державна політика, наприклад: *власть тьмы – реакційна влада; этническая чистка – геноцид*; 3) соціальні хвороби, наприклад: *зелёный змий – алкоголізм; представительница древнейшей профессии – повія*; 4) економічний стан, наприклад: *увеличение трудовых резервов – безробіття; вкушают от пищи святого Антония – голодувати; на медные деньги – у бідності*; 5) насильство, наприклад: *отведать берёзовой каши – бути побитим; протереть с песочком – побити*; 6) діяльність армії, наприклад, *дружеская помощь – інтервенція; сохранение напряжения – продовження військових дій*; 7) професії, наприклад: *запечных дел мастер – кат*; 8) використання зв'язків для досягнення певної вигоди/користі, наприклад: *бабушка ворожит, мохнатая лапа*.

Найдавніші евфемізми, тобто релігійні, нараховують найменшу кількість одиниць серед відібраних та опрацьованих нами фразеологічних евфемізмів. До цієї сфери належить лише 12 фразеологічних евфемізмів, що складає 3% від загальної кількості. Ми поділяємо їх на дві групи: 1) ті, що виникли через повагу (евфемістичні заміни імен Бога та Діви Марії), наприклад: *наш Создатель, Отец небесный, Царица небесная*; 2) ті, що виникли через страх (евфемістичні заміни номінацій диявола та пекла), наприклад: *пиковое положение, цекотливый вопрос; красный петух – пожежа; жёлтый металл – золото (професійний евфемізм старателів)*.

Підсумовуючи, відзначимо, що загалом було проаналізовано 1699 евфемістичних зворотів у англійській, українській та російській мовах. З них – 871 побутових евфемізмів, що складає 51% від загальної кількості проаналізованих евфемізмів на позначення таких ЛСГ, як: 1) смерть; 2) фізіологічні процеси; 3) стосунки між статями; 4) фізичні та психічні хвороби;

5) поведінка, що викликає осуд оточуючих; 6) зовнішність, фізичні та розумові можливості людини; 7) вік людини; 8) людське тіло.

Соціальні евфемізми нараховують 667 фразеологізмів, що складає 39% від загальної кількості. Зазначені евфемізми визначають такі ЛСГ, як: 1) злочини та діяльність поліції; 2) соціальні хвороби; 3) економічний стан; 4) державна політика; 5) діяльність армії; 6) насильство; 7) професії.

Що стосується релігійних евфемізмів, то їх було зафіксовано 101 у вищезазначених мовах, що складає 6% фразеологічних найменувань, згрупованих за такими ЛСГ в трьох мовах: 1) евфемізми, що виникли через страх (до цієї групи належать заміни до прямих номінацій диявола, пекла); 2) евфемізми, що виникли через повагу (до цієї групи ми відносимо заміни імен Бога та Діви Марії); 3) евфемізми до реалій церковного життя (запроваджені англіканською церквою).

ВИСНОВКИ

Когнітивна лінгвістика розглядає знання як таке, що виникає внаслідок фізичної взаємодії людини зі світом. Багато образно-схематичних структур є основою для концептів та мислення.

Враховуючи авантивність когнітивних досліджень в лінгвістиці на сьогодні, коли вчені переважно цікавляться універсальними мисленнєвими процесами при оперуванні та опануванні мовою, а також проаналізувавши ментальні процеси, що відбуваються при категоризації предметів, абстрактних та природних явищ, ми можемо констатувати, що їх формування в мозку людини відбувається за певними концептуальними моделями (петернами (patterns) моделювання), які можна вважати когнітивно-семантичним універсаліями для досліджуваних споріднених мов. Однією з таких моделей є кліпові концептуальні моделі, до яких ми відносимо матричну, метафоричну та іконічну.

Кліпові концептуальні моделі сформувались внаслідок нового етапу розвитку людства під впливом побудови глобального інформаційного простору, нового способу мислення – кліпового, коли подання та сприйняття інформації відбувається фрагментарно (набір образів, асоціацій, картинок тощо).

У межах матричної моделі матриця розміщує дані значень понять на двох осях – горизонтальній та вертикальній. Такі осі можуть бути різними: наприклад, шкала часу та процесу, завдання

та результату тощо. Досить виразним для презентації цієї моделі є семантичні поля.

Ми проаналізували 10 семантичних полів – родини, кольору, світла, руху/переміщення, розумової діяльності, мовлення, почуття, темпоральності, температури та посмішки – у таких споріднених мовах, як англійська, російська та українська. Аналіз семантичних процесів, які відбуваються в межах семантичного поля, засвідчив, що на рівні гіперсеми спостерігаємо абсолютне збереження архісеми (АС), а рівень гіпосеми характеризується випадінням, додаванням, актуалізацією або генералізацією диференційних сем (ДС).

Контент метафоричної моделі може слугувати досить потужним інструментом для моделювання складних систем і допомогти провести паралелі від простих до більш складних понять. Він припускає використання шаблону, який дозволить сформулювати нове значення. Логічно, що прикладами цієї моделі мають бути два базових види переносу – метафоричний та метонімічний.

Проаналізувавши 1500 метафор, що були вилучені шляхом суцільної вибірки з англійських художніх творів та їх перекладів російською та українською мовами, можемо констатувати, що найбільш поширеними на мовному рівні є процеси заміни АС та актуалізації ДС – 65% (975 метафор метафор), а також заміни АС та додавання нових ДС – 23 % (345 метафор). Менш частотними в мові виявилися семантичні процеси, коли ДС узагальнюються – 9% (135 метафор), а також випадають – 3% (45 метафор).

Іконічні моделі є моделями вищого рівня складності, добре підходять для моделювання складних речей, понять або явищ і реалізують певний сценарій, образ або гештальт та навіть можуть описувати концепт загалом. Щоб описати його, треба уявити картинку в цілому. Яскравим прикладом тут будуть фразеологізми або фразеологічні звороти, до яких вчені відносять і евфемізми, і табу.

Залежно від того, явище якої сфери людського життя маскує фразеологічний евфемізм, ми поділяємо англійські евфемізми на три такі сфери: побутові, соціальні та релігійні. Найбільша кількість відібраних та опрацьованих фразеологічних евфемізмів належить до сфери побутових евфемізмів – 871, що складає 51% від загальної кількості проаналізованих евфемізмів на позначення таких ЛСГ: 1) смерть; 2) фізіологічні процеси; 3) стосунки між статями;

4) фізичні та психічні хвороби; 5) поведінка, що викликає осуд оточуючих; 6) зовнішність, фізичні та розумові можливості людини; 7) вік людини; 8) людське тіло.

Соціальні евфемізми нараховують 667 фразеологізмів, що складає 39% від загальної кількості, та визначаються такими ЛСГ: 1) злочини та діяльність поліції; 2) соціальні хвороби; 3) економічний стан; 4) державна політика; 5) діяльність армії; 6) насильство; 7) професії.

Що стосується релігійних евфемізмів, то їх було зафіксовано 101 у вищезазначених мовах, що складає 6% фразеологічних найменувань, згрупованих за такими ЛСГ у трьох мовах: 1) евфемізми, що виникли через страх (до цієї групи належать заміни до прямих номінацій диявола, пекла); 2) евфемізми, що виникли через повагу (до цієї групи ми відносимо заміни імен Бога та Діви Марії); 3) евфемізми до реалій церковного життя (запроваджені англіканською церквою).

АНОТАЦІЯ

Актуалізація антропоцентризму як загальнофілософського тренду формує фундамент для когнітивної парадигми у середині ХХ ст. практично в усіх галузях гуманітарного знання – філософії, психології, історії, лінгвістиці тощо. Антропоцентрична природа мови розглядалась з точки зору теорії номінації дейксиса та дейксисних категорій, мовної особистості, її національної специфіки та структури, ролі людського фактору в мові, ролі суб'єкта пізнання, лінгвокреативної діяльності людини тощо. Існування людства на новому етапі розвитку – інформаційному – та побудова глобального інформаційного простору спричинили зміни ментального плану, зокрема формування особливого типу мислення – кліпового. Узагальнюючи, висловимо думку про те, що кліпове мислення стало масовим явищем в сучасному суспільстві. Воно є своєрідним захистом від інформаційних перевантажень. Людина, відчуваючи потребу у швидкому засвоєнні інформації на різноманітні теми, не має іншої альтернативи, крім сприйняття за певними зразками. У дослідженні представлено опис концептуальних моделей когнітивно-семантичних універсалій, що базуються на основі саме кліпового типу мислення в англійській, французькій, українській та російській мовах, – матричної, метафоричної та іконічної.

Літэратура

1. Языковая номинация. Виды наименований / А.А. Уфимцева, Э.С. Азнаурова, В.Н. Телия, Е.С. Кубрякова, Н.Д. Арутюнова ; ред. Серебrenников Б.А., Уфимцева А.А. Москва, 1977. 360 с.
2. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. Москва : Прогресс, 1993. 528 с.
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва : Прогресс, 1978. 544 с.
4. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. Москва : Наука, 1985. 272 с.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва : Едиториал УРСС, 2003.
6. Серебrenников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом? *Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира*. Москва : Наука, 1988. С. 70–86.
7. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / Б.А. Серебrenников и др. ; АН СССР, Институт языкознания. Москва : Наука, 1988. 215 с.
8. Болдырев Н.Н., Магировская О.В. Языковая репрезентация основных уровней познания. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2009. № 2. С. 7–16.
9. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. *Язык. Семиотика. Культура*. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
10. Ирисханова О.К. О лингвокреативной деятельности человека: отглагольные имена. Москва : ВТИИ, 2004.
11. Азаренок Н.В. Клиповое сознание и его влияние на психологию человека в современном мире. *Психология человека в современном мире* материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна. Том 5. Личность и группа в условиях социальных изменений. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. С. 110–112.
12. Фрумкин К.Г. Клиповое мышление и судьба линейного текста. *Топос: литературно-философский журнал*. 2010. № 9. URL: http://www.topos.ru/article/7371_
13. Семеновских Т.В. “Клиповое мышление” – феномен современности. *Оптимальные коммуникации: эпистемический ресурс Академии медиаиндустрии и кафедры теории и практики*

общественной связности РГГУ. URL: http://jarki.ru/wpress/2013/02/18/3208_

14. Кожокарь Д.А. Клиповое мышление как феномен современности и его влияние на восприятие радионовостей. *Психологические науки*. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/klipovoe-myshlenie-kak-fenomen-sovremennosti-i-ego-vliyanie-na-vospriyatie-radionovostey_

15. Кутузова Н.В. «Клиповое мышление» как массовое поверхностное восприятие информации. *Инновационные педагогические технологии* : материалы VIII Международной научной конференции, г. Казань, май 2018 г. Казань : Молодой ученый, 2018. С. 6–8. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/278/14175/>.

16. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1973. S. 253–261.

17. Гешко Н. Лексико-семантичне поле як системно-структурне утворення та методи його дослідження. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2014. № 2 (2). С. 73–78.

18. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. Москва : Наука, 1974. 256 с.

19. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. Москва : Наука, 1988. С. 173–204.

20. Fodor J.A. Connectionism and Cognitive Architecture // *Cognition*. 1988. № 88. P. 3–71.

21. Кравцова Ю.В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ : монография. Киев : Изд-во НПУ им. М.П. Драгоманова, 2014. 320 с.

Словники

OED – Oxford English Dictionary / ed. by James A.H. Murray, Henry Bradley, W.A. Craigie, C.T. Onions. Oxford: Oxford University Press, 1970. V. I – XII.

W – Webster’s Third New International Dictionary of the English Language. Encyclopedia Britannica, 1981. V. I – III.

C – Cambridge International Dictionary of English. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 1773 p.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. Москва : Изд-во АН СССР, 1950-1965. Т. 1–17.

СРЯ – Словарь русского языка / под. ред. А.П. Евгеньева. Москва : Изд-во «Русский язык», 1981-1984. Т. 1–4.

СУМ – Словник української мови / І.К. Білодід, А.А. Бурячок, В.О. Винник та ін.: У 11-ти томах. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови / В. Яремченко, О. Сліпущко : у 4 т. Київ : Аконіт, 1998.

Список ілюстративного матеріалу

1. Collins W. The Woman in White. London : Wordsworth Editions Limited, 1994. 570 p.

2. Jerome K. Jerome. Three Men in a Boat. London : Penguin Popular Classics, 1994. 185 p.

3. Maugham W.S. The Moon and Sixpence. Москва : Менеджер, 1999. 320 p.

4. Джером К. Джером. Трое в одной лодке. Рассказы. Москва : Художественная литература, 1977. С.5-186.

5. Джером К. Джером Трое в одном човні (як не рахувати собаки) : оповідання. Київ : Основи, 2003. 370 с.

6. Коллинз У. Женщина в белом. Київ : Наука, 1991. 510 с.

7. Моем У.С. Луна и грош. Театр. Москва : Правда, 1982. 432 с.

8. Моем У.С. Місяць і мідяки. Київ : Основи, 1984. 423 с.

Information about the author:

Balaban Olena Oleksandrivna,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department
of General Linguistics and Germanic Studies
National Pedagogical Dragomanov University
9, Pyrohova street, Kyiv, 01601, Ukraine